

ETIKA BRIGE: RODNA PERSPEKTIVA HISTORIJSKE, EKONOMSKE I EMOCIONALNE DIMENZIJE BRIGE

VASVA SMAJLOVIĆ DURANOVIĆ ¹

*Odsjek za socijalni rad Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu,
Bosna i Hercegovina*

Sažetak: Briga predstavlja osnovu ljudskog preživljavanja. Bez nje bi bilo teško zamisliti razvoj vještina, međuljudskih odnosa i napredak kvaliteta života – kako poznatih, tako i nepoznatih osoba. Ovaj rad nudi uvid u teorijski okvir etike brige, pristupajući joj dvojako: s jedne strane, kao osnovi za smisleniji i humaniji život, a s druge, kao temelju rodne podjele rada koja je, historijski posmatrano, prouzrokovala brojne nepravde prema ženama. Objavljajući feminističko porijeklo etike brige, rad se oslanja na tri ključna koncepta: neplaćeni rad, ekonomiju brige i emocionalnu komponentu brige. Neplaćeni rad u domaćinstvu, kako pokazuju i historijski i savremeni podaci, nikada nije bio adekvatno valoriziran – ni društveno, ni ekonomski. Savremeno poimanje ekonomije brige nosi dvostruku konotaciju: s jedne strane, ona doprinosi povećanju zaposlenosti i smanjenju tereta brige za žene, dok s druge, često reproducira rodnu asimetriju kroz nove oblike podjele rada i odgovornosti. Svi ovi uvidi relevantni su i za bosanskohercegovačko društvo, o čemu svjedoče podaci predstavljeni u posljednjem poglavlju rada, koji prikazuju stanje brige i njege u Bosni i Hercegovini.

Ključne riječi: *etika brige, feminizam, neplaćeni rad, emocije, ekonomija brige.*

Abstract: Care represents the foundation of human survival. Without it, it would be difficult to imagine the development of skills, interpersonal relationships, and the advancement of quality of life – both for those we know and those we do not. This paper provides an insight into the theoretical framework of the ethics of care, approaching it in two ways: on the one hand, as a basis for a more meaningful and humane life, and on the other, as a foundation of the gendered division of labour, which has historically caused numerous injustices to women. In explaining the feminist origins of the ethics of care, the paper relies on three key concepts: unpaid work, the care economy, and the emotional dimension of care. Unpaid domestic work, as historical and contemporary data show, has never been adequately valued – neither socially nor economically. The contemporary understanding of the care economy carries a dual connotation: on the one hand, it contributes to increased employment and reduces the burden of care placed on women; on the other, it often reproduces gender asymmetry through new forms of division of labour and responsibility. All these insights are equally relevant to Bosnian and Herzegovinian society, as evidenced by the data presented in the final chapter of this paper, which provides a detailed overview of the state of care and caregiving in Bosnia and Herzegovina.

Keywords: *ethics of care, feminism, unpaid work, emotions, care economy.*

¹ Kontakt e-mail: vasva.smajlovic@fpn.unsa.ba

Uvod

Ljudski život teško je zamisliti bez brige. Od rođenja pa sve do najstarije dobi, ljudi su, u različitim fazama i intenzitetima, korisnici brige, ali i njeni pružatelji. Bilo da se radi o brizi za djecu, starije članove porodice, prijatelje ili širu zajednicu, jasno je da je čovjek kao društveno biće upućen na druge. Ovo je prepoznao i Aristotel, koji ističe da je teško zamisliti sretnog i ispunjenog pojedinca izvan zajednice, odnosno izvan odnosa s drugim ljudima (Govedić, 2005). Kao takva, briga nije važna samo za puko preživljavanje, već i za kvalitet života. Čak i kada pojedinci nisu u stanju naglašene socijalne potrebe, briga može značajno doprinijeti njihovoj dobrobiti i blagostanju. Ovako shvaćena, briga može biti odgovor na specifičnost situacije u kojoj se neko nalazi, što zahtijeva empatijsko razumijevanje, kreativnost u djelovanju i spremnost na povezivanje s ciljem podrške razvoju i napretku druge osobe.

Šta je značenje brige? Iako je jednostavno pretpostaviti šta znači brinuti se za nekoga, brigu nije jednostavno precizno definirati. U narednom poglavlju članka bit će ponuđena dublja analiza pojma brige, no već sada je važno naglasiti da ovaj koncept, sam po sebi, nosi niz teorijskih i etičkih izazova. Kako navode Hamington i Flower (2022), kroz historiju su brojni oblici nepravde vršeni upravo „u ime brige“. Autori posebno ističu kako su kolonijalni susreti često bili oblikovani kroz paternalističke prakse brige, koje su prikrivale oblike opresije i dominacije. Ukoliko se briga tumači isključivo kao milosrđe ili pažnja prema „ranjivima“, ona može postati alat za učvršćivanje postojećih društvenih hijerarhija i odnosa zavisnosti - unutar zajednica, između društava, pa i na globalnom planu. Stoga, smatra se važnim posebnu pažnju posvetiti određenju (etike) brige. Unutar rada etika brige razmatra se primarno iz feminističke perspektive, pa se u skladu s tim i historijska, emocionalna i ekonomska komponenta promatraju kroz ulogu žene u brizi, posebno iz konteksta neplaćenog rada.

Polazeći od premise da su žene historijski i društveno bile glavni nosioci brige (kako kroz biološku, tako i kroz sociološku reprodukciju) pitanje roda postaje centralno u analizi brige. U gotovo svakoj kulturi i društvu, biti žena znači brinuti se o drugima. S druge strane, savremeni društveno-ekonomski kontekst, obilježen kapitalističkim obrascima, dodatno opterećuje žene. Osim uloge nositeljica brige, od njih se očekuje istovremeno aktivno učešće na tržištu rada.

U tom kontekstu, rad se na kraju osvrće na etiku brige u bosanskohercegovačkom društvu, te na načine na koje se rodne uloge manifestiraju u pružanju brige unutar neplaćenog rada. Time se otvara prostor za šire promišljanje: na koji način je moguće redistribuirati i redefinirati brigu u savremenom društvu, kako bi se izbjegla njena kriza. Iako ovaj rad ne pretendira da ponudi konačne odgovore, njegov cilj je dati sistematičnu analizu pomenutih komponenti, s obzirom na nedostatak literature koja ih povezuje, te potaknuti dalje promišljanje brige kao etičke, rodne i ekonomske kategorije.

Teorijski okvir promišljanja o etici brige

Najjednostavnije rečeno, briga predstavlja osnovu za preživljavanje i razvoj životnih vještina. Ipak, kao što je već navedeno u uvodu, neophodno ju je precizno i valjano definirati, počevši od etimološkog porijekla same riječi. Smatra se da riječ briga (engl. Care) potiče od latinske riječi cura, koja se u antičkom Rimu koristila u dva suprotstavljena značenja: s jedne strane odnosila se na strepnju, probleme ili tjeskobu, dok je s druge strane označavala djelovanje u korist druge osobe, pri čemu je u tom značenju nosila pozitivnu konotaciju pažnje, savjesnosti i odanosti (Reich, 1995)².

2 U antičkoj literaturi postoji mit o brizi. Prema tom mitu, Cura (Briga) je podigla grumen zemlje i počela od njega oblikovati ljudsko biće. U tom trenutku naišao je Jupiter, kojem je Briga zatražila da udahne duh u zemlju, što je on i učinio. Nakon toga, Briga je poželjela da ljudsko biće nosi njeno ime, ali je Jupiter tvrdio da bi se ono trebalo zvati po njemu. Tada se pojavila i Terra (Zemlja), tvrdeći da bi ime trebalo pripasti njoj, jer je tijelo čovjeka napravljeno od njenog grumena. Da bi razriješili spor, obratili su se Saturnu, bogu poznatom po pravednosti. Saturn je donio odluku: iako je čovjek nazvan Homo (lat. Humus – zemlja), vlasništvo nad čovjekom bilo je podijeljeno na sljedeći način: Jupiter uzima dušu nakon smrti, Zemlja tijelo, ali Briga ima vlasništvo nad čovjekom dok god je živ. Iz navedenog mita jasna je dvoznačnost termina briga. S jedne strane, odnosi se na opterećenje i ovozemaljski teret, ali s druge jasna je njena povezanost s predanošću – briga održava čovjeka i prati ga kroz život (Reich, 1995). Ovakvo poimanje prisutno je i u suvremenim diskursima.

Jedni od najpoznatijih autora u području brige, filozofi Kierkegaard (1813-1855) i Heidegger (1889-1976), pozicionirali su brigu kao centralnu temu ljudskog života. Danski filozof Kierkegaard naglašava individualno djelovanje u kontekstu brige te da odgovor na etičko pitanje „*Kako trebam živjeti*“, polazi od pojedinca i njegove sposobnosti da preuzme odgovornost za djelovanje. Kierkegaard prepoznaje dvostruku konotaciju brige, ali uvodi i novu perspektivu koja vidi subjektivno iskustvo brige kao poziv za brigu o samom sebi, ali i poziv za druge da se brinu o nama. On se bavi i teološkom dimenzijom brige na način da zagovara brigu Boga, onda kada ljudi ne brinu jedni o drugima (Kierkegaard, 1940).

Pod njegovim utjecajem, djelovao je i njemački filozof Heidegger, koji dijeli mišljenje da je čovjekova odgovornost za samoga sebe ključna ali za razliku od Kierkegaarda on posmatra brigu ontološki – čovjek nema brigu, već jeste briga – kroz brigu otkrivamo sebe, ljudska promišljanja o svijetu i drugim ljudima (Reich, 1995). Prema Heideggeru, briga ima dvije strane: jedna je briga koja prouzrokuje tjeskobu – kada se povlačimo, bojimo ili živimo po očekivanjima drugih; a druga je pažljiva briga – kada istinski marimo za druge i pomažemo im da razvijaju svoju ličnost. Kod oba autora primjetna je poveznica s antičkim promišljanjem o brizi.

Druga dimenzija Heideggerove brige primjetna je i kod američkog mislioca, Mayeroffa (1925-1979), koji posmatra brigu kao proces kojim se podstiče rast drugoga. U svojoj knjizi „O brizi“ (1971) naglašava da briga mora uključivati poznavanje situacije u kojoj se drugi nalazi, te međusobnu povezanost uključenih u taj proces. Poznavanje situacije u kojoj se nalazi druga osoba omogućava prepoznavanje koliko brige i kakvu brigu pružiti, budući da se svaka osoba razvija u skladu s vlastitim tempom. Istovremeno, osoba koja pruža brigu osjeća se kao da je neko treba, što životu daje smisao.

Na kraju dolazimo i do najčešće citirane definicije brige, koju su dali Tronto i Fischer (1991) gdje predlažu da se briga shvata kao „*aktivnost vrste koja uključuje sve što radimo kako bismo održali, popravili svoj svijet kako bismo u njemu mogli živjeti što je moguće bolje. Taj svijet uključuje naša tijela, nas same, našu okolinu, a sve to nastojimo ispreplesti u složenu mrežu koja održava život*“ (prema Hamingot i Flower, 2022:16-17). Što dublje shvatamo značaj brige, to je jasnije da je ona temelj ljudskog postojanja. Ali na koji način je pružati, ne opterećujući jedan rod, pitanja su na koja treba odgovoriti u nastavku.

Feministički i politički pristupi etici brige

Briga kao etički i društveni koncept historijski je povezana s rodnim ulogama, budući da se žene tradicionalno posmatraju kao primarne nositeljice brige u gotovo svim društvima, kako je to već naznačeno. Stoga ne čudi da se etika brige razvila upravo iz feminističke perspektive, koja nastoji propitivati dinamiku moći, pomoći i društvenih privilegija kroz rodna pitanja.

Ključnu ulogu u razvoju etike brige imala je američka psihologinja i feministkinja Carol Gilligan. Gilligan je, polazeći od postojećih teorija moralnog razvoja, prije svega onih koje su razvili Jean Piaget i Lawrence Kohlberg ³, ukazala na to da su one zasnovane gotovo isključivo na muškim obrascima mišljenja i doživljavanja morala. U svojoj seminalnoj knjizi *In a Different Voice* (1982), Gilligan artikulira razlike u moralnom rezoniranju između muškaraca i žena. Prema njenim nalazima, žene definiraju moralne odnose kroz prizmu povezanosti i odgovornosti za druge, a suprotno tome, muškarci moralnost najčešće percipiraju kroz koncepte autonomije i odvojenosti (Bašić, 2016).

³ Kohlberg je razvio teoriju moralnog razvoja prema kojoj se moralno rasuđivanje razvija kroz šest uzastopnih faza: (1) orijentacija prema kazni i poslušnosti, (2) instrumentalno-relativistička faza, (3) orijentacija prema "dobrom dječaku/djevojčici", (4) orijentacija prema zakonitosti i društvenom redu, (5) orijentacija na društveni ugovor i individualna prava, te (6) faza univerzalnih etičkih principa. Zagovarao je načelo da se žene rijetko ostvare do treće faze, dok se muškarci mogu razviti do pete faze. Gilligan postavlja pitanje jesu li žene moralno nepotpunije razvijene u odnosu na muškarce i je li teorija zapravo naklonjena muškarcima (Rosemary, Williams, 2012).

Gilliganina tranzicija od racionalnog pristupa morala, koji je podrazumijevao nepristranu primjenu pravila i principa na etičke dileme, ka relacijskom pristupu, shvaćenom kao praksa prisutna i sadržana u gotovo svemu što radimo s posebnim naglaskom na odnos prema drugima, omogućila je razvoj dviju škola o etici brige – psihološke i politološke (FitzGerald, 2022; Bašić, 2016).

Najznačajnija predstavница psihološke škole etike brige je američka filozofkinja i pedagoginja Nel Noddings (1929–2022). U svojim radovima promovira vrednovanje vrlina i etičkih vrijednosti koje su tradicionalno povezane sa ženskim iskustvom i društvenim ulogama (Rosemary & Williams, 2016). Briga kao takva, prema Noddings, zahtijeva stvarne susrete između onoga „ko se brine“ i onoga „o kome se brine“. Prema njenom razumijevanju, briga se ne može svesti na dužnost ili racionalnu obavezu već mora biti ukorijenjena u neposrednom, autentičnom emocionalnom odgovoru. Stoga, ona pravi razliku između urođene (prirodne) brige i etičke brige.

Urođena briga je spontan odgovor na potrebe drugih, motiviran iskrenom željom da se odgovori na te potrebe bez ikakvih kalkulacija. Iz nje se razvija etička briga, koja se, iako može biti podložna racionalnim refleksijama, ipak oslanja na emocionalnu povezanost i odnos. U svojoj ključnoj knjizi *Caring: A Feminine Approach to Ethics and Moral Education* (1984), Noddings pored urođene brige ističe važnost brige o sebi, naglašavajući da samo osoba koja zna brinuti o vlastitim potrebama može na kvalitetan način brinuti i o drugima.

Također, stavlja snažan naglasak na očuvanje i njegovanje odnosa kao srž etičkog djelovanja. Premda priznaje da i muškarci mogu biti nositelji brige, njen fokus ostaje prvenstveno na ženskom iskustvu (Rosemary & Williams, 2016).

Kao predstavnice politološke škole etike brige, koja u nešto značajnijoj mjeri uvažava i iskustva muškaraca a naglasak stavlja na viđenje brige kao javnog političkog pitanja, ističu se Joan Tronto (1952) i Selma Sevenhuijsen (1948-2024).

Shvatanje brige prema Tronto ranije je naznačeno, odnosno briga je aktivnost vrste koja uključuje sve što činimo kako bismo održali, nastavili i popravili naš „svijet“ kako bismo u njemu mogli živjeti što je moguće bolje (1993:103). Popravak svijeta, prema Tronto, odnosio bi se na stvaranje brižne demokratije unutar koje su prisutne vrijednosti poput jednakosti i pravde te otklon od svega što je povezano s ekstrakcijom, eksploatacijom i ugnjetavanjem (Holemans, Osman, Franssen, 2022). Tronto, prema Bašić (2016), konceptualizira brigu kao kontinuiran društveni proces koji se odvija u četiri faze: caring about – priznanje da postoji potreba za brigom (pažnja, pozornost); taking care – vođenje računa, poduzimanje konkretnih koraka u datim okolnostima (odgovornost); care giving – poduzimanje odgovarajućih aktivnosti kako bi se potrebe za brigom zadovoljile (kompetentnost); care receiving – interakcija davatelja i primatelja (suosjećajnost, responsivnost).

Viđenje brige kao političkog fenomena podrazumijeva podjednak status muškaraca i žena u odgovornosti za pružanje brige, ne zanemarujući historijski važnu ulogu žena u kontekstu brige. Zauzimajući centralno mjesto u definiciji svakog društva, briga ne podliježe rodnom i privatnom ograničavanju, ali je za nju itekako važan odnos ekonomije i demokratije.

Sevenhuijsen, druga predstavница politološke škole, vidi brigu kao društvenu i moralnu praksu koju karakterizira posvećenost ispravnom odnosu prema sebi, drugima i materijalnom svijetu, kao i načine na koji se oni prepliću (Sevenhuijsen, 1998, prema Sevenhuijsen, 2012). Centralni principi brige, prema Sevenhuijsen su pažljivost i odgovornost.

Pažljivost za cilj ima razumijevanje i suzbijanje negativnih posljedica patnje, a odgovornost sposobnost da uspješno damo odgovor na potrebe drugih. Posmatrajući brigu kao politički koncept, Sevenhuijsen ističe potrebu da socijalne politike podržavaju sposobnost ljudi da brinu o sebi, o drugima i o društvu u cjelini, pa nudi mogućnost prebacivanja pažljivosti, odgovornosti u javnu sferu.

Sevenhuijsen opisuje i proces tzv. *relokacije brige*, koji se u savremenim društvima odvija na tri nivoa: (1) prebacivanje uloge brige s žena na muškarce, (2) premještanje brige iz domaće u javnu ili komercijalnu sferu, i (3) širenje koncepta brige iz medicine na druga društvena područja (Bašić, 2016). Iako je jasan pomak od feminističkog poimanja brige ka političkom, važno je još uvijek zadržati se na pitanju roda i neplaćenog tereta u smislu vođenja brige.

Historijska rodna nejednakost u etici brige prema Susan Ferguson

Historijska pozicija žene kao nositeljice brige i rada u sferi privatnog, a ne javnog života, predstavljala je dugotrajan oblik rodne nejednakosti. Pomake u percepciji ženskog rada od nevidljivog kućanskog rada do ravnopravnog učešća žena na tržištu rada analizira Susan Ferguson u djelu *Žene i rad: Feminizam, rad i društvena reprodukcija* (2022). U uvodnom poglavlju Ferguson ističe da su rane feministkinje fokus stavljale primarno na moralnu i intelektualnu jednakost žena i muškaraca, dok pitanje rada nije bilo centralno. No, s razvojem kapitalističkih društvenih odnosa, feministička misao počinje preispitivati i ulogu ženskog rada, prvenstveno kroz razliku između privatnog i javnog života žena, iako bez jasne razrade odnosa između plaćenog i neplaćenog rada. Neplaćeni rad u procesu društvene reprodukcije reprodukcije obuhvata aktivnosti poput pripreme hrane, briga o životnom prostoru, brigu o djeci, starijim članovima porodice, bolesnima i slično. Ulazak žena na tržište rada intenzivira se tokom socijalističkih pokreta, posebno pod utjecajem utopističkih socijalista, koji ukazuju na potrebu reorganizacije kućanskih poslova. Gore navedene aktivnosti, prema mišljenju utopističkih socijalista, nisu prirodna ženska obaveza već oblik rada koji ostaje nepriznat i neplaćen (Ferguson, 2022:56).

Socijalisti zagovaraju kolektivne oblike života i rada kao mehanizme za ravnopravniju raspodjelu tereta između muškaraca i žena, upozoravajući na činjenicu da kapitalistički sistem ignorira doprinos ženskog reproduktivnog rada ekonomiji (Babović, 2020).

Wheeler i Thompson (prema Ferguson, 2022) dodatno naglašavaju dvoznačnost rada na tržištu: s jedne strane on pruža sigurnost i sredstva za život, a s druge predstavlja potencijalni izvor opterećenja. Suštinska poteškoća u percepciji neplaćenog ženskog rada bila je činjenica da je kućni rad nužan za funkcioniranje društva, ali je istovremeno isključen iz sfera tržišta rada i kapitala. Time ostaje nevidljiv u ekonomskim analizama i politikama rada. Ključni feministički problem u ovom kontekstu, jeste činjenica da je ovaj oblik rada urođen odnosno da se podrazumijeva kao isključiva odgovornost žena.

Ovakva rodna podjela rada ženama otežava ili onemogućava ravnopravan pristup plaćenom radu, budući da se od njih očekuje istovremeno obavljanje zadataka u privatnoj sferi, bez institucionalne podrške i priznanja.

Krajem 19. stoljeća, usljed razvoja infrastrukture i industrijalizacije, dolazi do značajnih migracija unutar Evrope, te prema Americi i dijelovima Azije. U tom kontekstu žene sve češće ulaze u sferu plaćenog rada, a posebice nakon zabrane dječijeg rada. One počinju raditi na proizvodnim linijama i u uslužnim djelatnostima, dok istovremeno ostaju zadužene za obavljanje kućanskih poslova. Dvostruka opterećenost žena postaje normativna, posebno među radničkom klasom. S druge strane, žene iz domicilnih, bijelih srednjih slojeva sve češće izbjegavaju rad u domaćinstvima, okrećući se zanimanjima poput prodavačica, stenografkinja, medicinskih sestara i učiteljica. Njihovu ulogu u kući preuzimaju žene tamne puti, angažirane kao sluškinje. Ovim se ukazuje na činjenicu da kućanski rad nije isključivo dužnost supruge, niti je uvijek bio neplaćen. Međutim, pojavom služinskog rada otvara se dodatni problem – pitanje rase i rasne podjele rada, što prevazilazi okvir ovog rada, ali svakako zaslužuje dublje istraživanje.

U datom historijskom kontekstu postaje jasno da se žene ne suočavaju samo s rodnom nejednakošću, već i s klasnim odnosima. Feministički odgovor na ove izazove ogleda se i u političkom djelovanju, gdje značajnu ulogu imaju figure poput Alexandre Kollontai i Clare Zetkin.

Kroz svoje angažmane u Ruskoj boljševičkoj partiji, odnosno njemačkoj Socijaldemokratskoj stranci, zalagale su se za politike koje bi unaprijedile društveni položaj žena. One ukazuju na ključnu strukturalnu slabost kapitalizma – činjenicu da porodice moraju samostalno brinuti o vlastitoj reprodukciji, što žene čini ovisnima o muževima i stoga posebno ranjivima. Kao jedno od rješenja nude plaćeni rad kao put ka ekonomskoj neovisnosti.

Međutim, iako prepoznaju važnost ekonomske autonomije, ni Kollontai ni Zetkin ne bave se detaljnijom konceptualizacijom neplaćenog rada. Time Ferguson zaključuje prvi dio knjige, postavljajući temelje za dublju analizu odnosa roda, rada i društvene reprodukcije u savremenom kontekstu (Ferguson, 2022). O drugom dijelu knjige bit će riječi u narednim poglavljima.

Rod, rad i neplaćeni teret

U interpretaciji položaja žena i rodnih odnosa u okviru društvene reprodukcije, važno je istaći dvije ključne činjenice. Prva se odnosi na historijsku marginalizaciju žena usljed njihovog društvenog statusa – žene su kroz većinu historije bile potisnute na periferiju društvenih tokova (Volarević, 2021). Druga činjenica ogleda se u razumijevanju ženskog identiteta kroz prizmu odgovornosti za druge, odnosno kroz ulogu negovateljice, čiji rad često ostaje neprepoznat i društveno nevrednovan (Badget i Folbre, 2012). Uloga negovateljice može se odvojiti od neplaćenog rada u smislu da se može opisati kao treća smjena, koja uključuje pregovaranje, razumijevanje i emocionalni rad, koji nije uključen u drugu smjenu, odnosno u ono što nazivamo obavljanje pukih poslova u kući (Adamović i Geiger Zeman, 2019:132). Postavlja se stoga pitanje šta se dešava sa ženama i njihovim (neplaćenim) radom u savremenom kontekstu.

Glavne karakteristike rada u kući su sljedeće, prema Adamoviću i Geiger Zemanu (2019):

- Rad u kući ima rodnu dimenziju
- Rad u kući je neplaćen
- Odvija se u okviru privatnih, nerijetko nejednakih odnosa moći (a ne u okviru kapitalističkih odnosa proizvodnje)
- Opisuje se kao rad iz ljubavi (mnoge žene nakon ulaska u brak uviđaju da nisu ostvarile očekivano emocionalno ili partnersko ispunjenje, te kroz kućni rad nastoje kompenzirati te nedostatke u odnosu.)
- Očekuje se da žene kontinuirano pružaju brigu, kroz sve životne cikluse
- Rad u kući ne uživa društveno priznanje.

Rad u kući moguće je raščlaniti na dvije konotacije: da je riječ o radu koji je uključen u kapitalističku ekonomiju na način da brigom o djeci žene reproduciraju radnu snagu, ili da rad u kući doprinosi subordinaciji žena unutar domaćinstva.

Na snazi je ekonomija usluga koja je u svoje tržište uvukla i žene, kako zbog fenomena globalizacije, informatizacije i umrežavanja tako i zbog specifičnih uvjeta pod kojima žene rade: žene rade za manje plate u odnosu na muškarce, fleksibilnost, kompetencije i kvalifikacije ženske radne snage koje im omogućavaju da rade visokostručne poslove (Adamović i Geiger Zeman 2019).

Iako su više obrazovane i kvalificirane, žene ipak zauzimaju manje radnih mjesta u odnosu na muškarce i bivaju manje plaćene. Razlike u platama posljedica su i činjenice da žene uglavnom rade u sektorima koji su slabije plaćeni (Galić, 2011)⁴.

4 Prema podacima Eurostata za 2024. godinu, udio žena uzrasta 30–34 godine koje su završile tercijarno obrazovanje bio je veći za 10,8% u odnosu na muškarce, dok je udio zaposlenih muškaraca bio veći za 10% u odnosu na žene. Također, prema podacima iz 2022. godine, rodni jaz u platama iznosio je 32% u korist muškaraca. (Izvor: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Gender_statistics)

Kada govorimo o „ženskim sektorima“ misli se na ona zanimanja koja zahtijevaju specifične vještine i karakteristike koje se tradicionalno povezuju sa ženama (empatičnost, brižnost, zaštitu i razumijevanje), poput zanimanja učiteljice, negovateljice, odgajateljice, medicinske sestre (Adamović i Geiger Zeman 2019). Iako je danas linija između ženskog i muškog sektora nešto labavija nego ranije u historiji, podaci ipak pokazuju da u Evropi većina žena i dalje radi u sektoru obrazovanja, administracije, zdravstva i čišćenja (Eurostat, 2024). Rad žena na tržištu dodatno usložnjava i briga o djeci. Mnogi poslovi dizajnirani su tako da pored toga što nisu kompatibilna s radom u kući, također ne odgovaraju roditeljstvu – koje se nerijetko izjednačava s majčinstvom. Zbog tradicionalno smanjene uloge muškarca u roditeljstvu, nefleksibilnosti radnog vremena, loših sistema javne brige za djecu, participacija na tržištu rada za majke postaje sužena.

Odnos rada u kući i rada na tržištu nastoji se, u modernim društvima, približiti. Nekoliko je modela pomoću kojih je to moguće učiniti:

- Skandinavski model – koji ima dostupnu institucionalnu brigu za djecu, plaćene roditeljske dopuste i skraćeno radno vrijeme zbog roditeljskih obaveza
- Liberalni i kontinentalni model – prema kojem je usklađivanje uglavnom prvenstveno prepušteno roditeljima, pa žene pretežno rade u skraćenom radnom vremenu,
- Mediteranski model koji karakterizira nedostatna institucionalna skrb i nemogućnost postizanja skraćenog radnog vremena, što rezultira isključenošću žena s djecom s tržišta rada (Adamović, Geiger Zeman, 2019).

Usklađivanje pored dogovora između partnera unutar porodice, uključuje i dogovor o prioritetima između porodičnih i poslovnih obaveza, što može dovesti do konflikta ali i emocionalnog stresa, mada nisu sve vrste brige rezultat istih emocionalnih obrazaca.

Emocionalna dimenzija brige: ljubav, suosjećanje i empatični strah

Osim svoje rodne dimenzije, etika brige posjeduje i izraženu emocionalnu komponentu, koja se može razmatrati na dva suprotstavljena načina. Bez prisustva emocija teško je zamisliti pružanje istinske brige drugome, ali emocionalna uključenost može dovesti do žrtvovanja, naročito kod žena koje, zbog sve većeg učešća na tržištu rada, često nisu u mogućnosti pružiti adekvatnu brigu članovima porodice, što za posljedicu ima osjećaj krivice i stresa, odnosno u stanju su potisnuti vlastite potrebe zarad brige o drugima.

Martha Nussbaum emocije definira kao „potrese misli“, naglašavajući njihovu kognitivnu prirodu i sposobnost da budu motivacijska sila koja usmjerava ljudske postupke i izbore, kako na individualnom, tako i na društvenom nivou (Pulcini, 2016). Međutim, postavlja se pitanje – da li emocije nužno vode ka ispravnoj moralnoj prosudbi, odnosno kakva je njihova uloga i doprinos iz perspektive etike brige?

Tradicionalno se smatralo da briga za druge proizlazi iz moralnog djelovanja, ali Pulcini (2016) ističe da moralna osjećanja ne obuhvataju isključivo pozitivne emocije povezane s tradicijom moralnog sentimentalizma. Naprotiv, briga može biti potaknuta i „negativnim strastima“, kao što su ogorčenje zbog nepravde, stid zbog moguće osude ukoliko se ne pomogne, ili strah za sudbinu drugoga. Moralni osjećaji, nadalje, ne proizlaze nužno iz neposredne sposobnosti empatije, već mogu biti podložni vlastitom odobravanju, ili – kako sugerira Adam Smith – odobravanja nepristranog posmatrača, hipotetičkog moralnog autoriteta koji utjelovljuje racionalni moralni sud. Takvi osjećaji, prema Pulcini, prvenstveno su rezultat odnosa koje pojedinac ima s drugima.

Etika brige neraskidivo je povezana s empatijom, ali ona istovremeno uključuje čitav niz različitih emocija koje se razvijaju u skladu s vrstom odnosa prema onome o kome se brine.

U tom kontekstu, Pulcini (2016) prepoznaje tri modela odnosa brige, od kojih svaki karakteriziraju specifične emocionalne dinamike:

- Briga iz ljubavi, koja se odnosi na osobe s kojima nas povezuje lični i intimni odnos (partner, dijete, prijatelj, brat ili sestra);
- Socijalna briga, usmjerena prema osobama s invaliditetom, boleznima ili starijima;
- Briga za nepoznatog drugog, koja obuhvata solidarnost prema ljudima koji su prostorno udaljeni (npr. Stanovnici siromašnih i marginaliziranih područja) ili vremenski udaljeni, kao što su buduće generacije.

Prvi model objašnjava pozivajući se na Russovu viziju prema kojoj su žene prirodno sklone ljubavi te iz te prirodne dispozicije proizlazi njihova uloga u pružanju brige drugima – suprugu, djeci ili članovima porodice. Prema takvom shvatanju, kroz čin brige žene ostvaruju vlastitu prirodu, identitet i sudbinu. Pulcini, međutim, kritički preispituje ovu viziju, ističući da su žene, upravo u ime ljubavi, bile svedene na marginalnu ulogu subjekata brige, ograničene na privatnu sferu i potisnute u položaj potčinjenosti. Time su, kako autorica navodi, lišene i strasne dimenzije erosa i želje, što je dovelo do osiromašenja jednog od temeljnih aspekata ženskog identiteta (Pulcini, 2017).

Iz ove perspektive, feministička kritika prepoznaje da prvi korak ka osnaživanju žena i prevazilaženju percepcije žene kao isključive nositeljice brige leži u borbi za jednake mogućnosti i za pun pristup profesionalnoj i javnoj sferi. Ipak, Pulcini (2017) upozorava da takvo institucionalno i društveno osnaživanje nije dovoljno. Autorica navodi primjer situacija u kojima žena, iako je postigla profesionalni uspjeh ili čak zauzela poziciju moći u javnom prostoru, ostaje potlačena u privatnoj sferi, gdje ne može afirmirati vlastita prava jer je, u ime ljubavi i emocionalne povezanosti, izložena emocionalnoj ucjeni partnera. Takva dinamika, utemeljena na posesivnoj i iskrivljenoj ideji ljubavi, pokazuje da je teškoća u ostvarivanju autonomije u sferi intime i dalje prisutna.

Posljedica toga je paradoksalna – žene, i pored ostvarenih prava i formalne jednakosti, mogu biti vraćene tradicionalnoj i rusooovskoj slici brige, shvaćenoj kao nesebična i žrtvena dimenzija, koja danas koegzistira s postignutim emancipacijskim dostignućima. Kako bi se izbjegla ovakva vrsta emocionalnog i identitetskog konflikta, brigu iz ljubavi treba promišljati ne kroz altruističku ideju ljubavi, razumijevanu kao prirodnu posvećenost i nesebičnost, već kroz prevazilaženje žrtvene dimenzije i razvijanje sposobnosti za svjestan izbor. U tom smislu, ljubav bi trebala biti shvaćena kao autonomni čin pažnje i odgovornosti prema drugome, koji ne isključuje poštovanje i samosvijest, već podrazumijeva ravnotežu između ljubavi prema drugome i ljubavi prema sebi.

Druga vrste brige, socijalna briga, povezana je s plaćenim radom, neplaćenim kućnim radom i volonterskim angažmanom (Pulcini, 2016). Pulcini se fokusira na neplaćeni rad, dovodeći u pitanje odnos komodifikacije usluga brige i novca. Taj odnos posmatra s dvije strane. Prvo, u pitanje dovodi kvalitet pruženih usluga jer materijalni i utilitarni aspekt prodiru u odnos brige, „stvarajući“ emocionalnu vezu između osobe koja pruža njegu i one koja je prima.

Drugo, pozivajući se na Nelsona i Zelizera, Pulcini (2015), objašnjava ovaj odnos na način da novac i briga nisu nužno suprotstavljeni i da prisustvo naknade ne kvari afektivne veze. Pravedna naknada može biti znak poštovanja i priznanja za rad njegovatelja, te čak ojačati njegovu povezanost s osobom o kojoj brine. Emocija koja podstiče brigu u ovom slučaju je suosjećanje. Prema definiciji Marthe Nussbaum (2001), suosjećanje je bolna emocija uzrokovana svijesću o nezasluženoj patnji druge osobe, jer pretpostavljamo perspektivu neutralnog posmatrača. To je jedna od onih strasti koja, nastajući iz svjesnosti vlastite ranjivosti, može „proširiti granice vlastitog ja“. Suosjećanje zahtijeva sposobnost identificiranja s tuđim neugodama i patnjom, dok ostajemo svjesni razlike između sebe i drugoga (Nussbaum, 2001).

Briga u ovom slučaju sa sobom nosi niz izazova – kao što su strah od ranjivosti, emocionalno ucjenjivanje od primatelja brige, oslabljena motivacija za rad u sektoru brige ako se on materijalno i socijalno ne vrednuje kako treba.

Treća vrsta brige, prema Pulcini (2022), jeste briga za nepoznatog drugog, koja se javlja u kontekstu globalizacije. Prema autorici, globalni društveni procesi učinili su „*nepoznate druge*“ bliskim, čime se razvija osjećaj brige i empatije prema ljudima koji prostorno nisu blizu. Ovaj oblik brige temelji se na prepoznavanju zajedničke pripadnosti čovječanstvu i svijesti o tome da patnja drugoga odražava univerzalne ljudske vrijednosti i ranjivost, te uključuje i odgovornost prema budućim generacijama. Za razliku od ranije razmatranih oblika brige, ovdje se javlja fenomen koji Pulcini opisuje kao empatični strah – osjećaj zabrinutosti zbog mogućih katastrofa koje bi mogle ugroziti čovječanstvo. Upravo ovaj empatični strah može biti motivacijska sila za moralno djelovanje, potičući pojedince na etičke akcije koje prevazilaze uski okvir privatnog interesa. Međutim, autorica upozorava da postoji rizik da ova vrsta brige ostane isključivo na emocionalnoj razini, bez prelaska u konkretne akcije koje bi odgovarale rastućem individualizmu i nedostatku univerzalnih vrijednosti pripadnosti, uzajamnosti i zajedništva. Briga za nepoznatog drugog zahtijeva inkluzivnost i povezivanje u mrežu odnosa, gdje moralno promišljanje postaje temelj svakodnevnog života i djelovanja (Pulcini, 2022). Pulcini, slijedeći feminističke pristupe, jasno naglašava važnost afektivne dimenzije odnosa brige, ali širi koncept tako da pokaže neograničeni potencijal njenog djelovanja. Etika brige nije moguća bez emocija; međutim, emocije također mogu predstavljati teret za onoga ko brine, posebno ako se zanemari samosvijest i briga o sebi – jer bez nje briga o drugima postaje neodrživa.

Ekonomska dimenzija etike brige

U savremenim raspravama o etici brige, pojam ekonomije brige zauzima sve istaknutije mjesto jer ukazuje na nužnu povezanost između moralnih principa i ekonomskih odnosa. Budući da su proizvodnja, potrošnja i razmjena temeljne aktivnosti društvenog života, moralne dimenzije ne mogu biti isključene iz ekonomskih procesa, posebno u okviru kapitalističkog sistema. Moral u proizvodnji mogao bi se razumjeti kao zahtjev za pravednim tretmanom svih učesnika na tržištu rada.

Ipak, historijski razvoj pokazuje da su žene često bile u nepovoljnijem položaju, suočene s nejednakim nadnicama, ograničenim mogućnostima zapošljavanja i neravnomjernom raspodjelom neplaćenog rada.

Kao i sama etika brige, i ekonomija brige potječe iz feminističkih teorijskih promišljanja koja su kritički analizirala rodne nejednakosti i društvenu nevidljivost ženskog rada. Ulaskom žena na tržište rada, one su se našle u dvostrukoj ulozi: s jedne strane, bile su uključene u plaćeni rad, dok su s druge zadržale odgovornost za svakodnevno funkcioniranje domaćinstva i brigu o porodici. Ova situacija dovela je do formiranja specifičnih oblika ekonomskog i političkog djelovanja žena, naročito onih iz nižih društvenih slojeva, koje su se organizirale oko pitanja ekonomske sigurnosti, cijena i dostupnosti osnovnih dobara (Perković, 2012). S vremenom, ta borba prerasta u šire zahtjeve za radna prava, društveno priznanje i institucionalnu podršku.

Uprkos integraciji na tržište rada, položaj žena ostao je ekonomski i simbolički neravnopravan. Žene su često bile zapošljavane u periodima kada je poslodavcima bilo potrebno smanjiti troškove rada ili kada je tehnološki napredak pojednostavio radne procese, čineći ih manje vrijednim (Rowbotham, 1983). Takva praksa pokazuje da kapitalizam sistematski koristi rodne razlike kako bi održao ekonomsku efikasnost i hijerarhijsku strukturu. Prema Ferguson (2022), neplaćeni ženski rad u kapitalizmu nema ekonomsku vrijednost jer ne doprinosi direktnoj akumulaciji kapitala. Iz tog razloga, feminističke teoretičarke ističu da se istinska emancipacija žena može ostvariti tek kroz ukidanje rodni podjela rada i priznavanje neplaćenog kućnog rada kao društveno značajnog doprinosa. Na ovaj problem još je 1940. godine ukazala Mary Inman u djelu *U žensku odbranu*, tvrdeći da žene, održavajući domaćinstvo i odgajajući djecu, proizvode „najvrjedniju robu“ – radnu snagu. Inman je naglašavala potrebu za institucionalnim uslugama, poput ustanova za čuvanje djece, koje bi omogućile ženama ravnopravno sudjelovanje na tržištu rada. Ipak, njeno razumijevanje kućanskog rada kao potencijalnog oblika otpora kapitalizmu razlikovalo se od pristupa socijalističkih feministkinja, poput Clare Zetkin i Aleksandre Kollontai, koje su zagovarale društvenu kolektivizaciju brige (Ferguson, 2022).

Slično, Betty Friedan (1963) u djelu *The Feminine Mystique* zagovara institucionalne reforme koje bi smanjile teret kućnog rada i unaprijedile položaj žena na tržištu rada, uključujući mjere poput porodijskog odsustva i otvaranja predškolskih ustanova. Ovi prijedlozi predstavljali su važan korak ka redefiniranju odnosa između privatne i javne sfere te ka izgradnji uvjeta za rodnu ravnopravnost.

Kako ističe Perković (2012:124), „dokle god je položaj žene u porodici, u kojoj je briga za članove porodice zapravo maska njene potčinjenosti i samožrtvovanja, njen položaj se neće izmijeniti ni u drugim sferama“. Promjena ekonomskog položaja žena ne može biti potpuna bez preispitivanja kulturnih i rodni obrazaca koji oblikuju percepciju brige i ženskog rada. Iz perspektive ekonomske pravednosti odnosno morala spomenutog na početku ovog poglavlja, nužno je osigurati dostojanstvene nadnice i visok nivo javno finansiranih usluga (Ilkarkan, 2012). Međutim, takvi modeli zahtijevaju visok stepen društveno-ekonomskog razvoja, što ih čini teško održivima u većini savremenih država. Stoga je izvjesno da će briga i dalje ostati dijelom privatne sfere.

U savremenom kontekstu, ekonomija brige obuhvata sve oblike rada usmerene na zadovoljavanje potreba osoba koje se nalaze u stanju povećane socijalne ranjivosti, bilo da se ta briga odvija u okviru porodice, institucija ili tržišnih mehanizama. Proces komodifikacije usluga brige je sve izraženiji u većini savremenih društava, što sa sobom nosi i pozitivne i negativne implikacije. Razvoj tržišta usluga brige može doprinijeti smanjenju opterećenja žena, omogućavajući lakši pristup institucionalnim oblicima podrške poput vrtića, socijalnih transfera i fleksibilnijih radnih aranžmana te veća zaposlenost ukupnog stanovništva. Nažalost, ovaj proces ne uklanja rodnu asimetriju u raspodjeli brige, već je često reproducira u novim oblicima – bilo kroz neplaćeni rad žena u privatnoj sferi, bilo kroz potplaćeni i nisko vrednovani ženski rad u javnom ili tržišnom sektoru. Slične tendencije prisutne su i u bosanskohercegovačkom društvu.

Stanje brige u bosanskohercegovačkom društvu

Bez namjere da se u ovom radu detaljno ulazi u analizu etike brige u bosanskohercegovačkom društvu, u nastavku će biti predstavljeni određeni pokazatelji o stanju brige koji mogu poslužiti kao osnova za dalja istraživanja.

Prema podacima Popisa stanovništva Bosne i Hercegovine iz 2013. godine, u zemlji je tada živjelo 3.531.159 stanovnika, od čega su 1.798.889 (50,94%) bile žene, a 1.732.270 (49,06%) muškarci. Ipak, ove podatke potrebno je uzeti s određenom rezervom, budući da je uslijed migracija i negativnih demografskih trendova broj stanovnika u značajnom padu. Prema Anketi o radnoj snazi za 2024. godinu, koju je također objavila Agencija za statistiku BiH (2025), radnu snagu činilo je 1,413 miliona osoba, od čega je 1,235 miliona (87,4%) bilo zaposlenih, dok je 179 hiljada (12,6%) osoba bilo nezaposleno. Kada je riječ o strukturi nezaposlenih, muškarci su činili 48,4%, a žene 52,6% ukupnog broja nezaposlenih. Nasuprot tome, u strukturi zaposlenih evidentna je značajna rodna razlika – zaposlenih muškaraca bilo je 60,6%, dok je udio zaposlenih žena iznosio 39,4%. Prema dostupnim podacima Ankete o radnoj snazi iz 2017. godine, primjetna je značajna razlika u razlozima nezaposlenosti koji se odnose na brigu o djeci i starijima. Naime 6,4% žena izjasnilo se da je briga za druge uzrok nezaposlenosti, dok je to isto izjavilo svega 0,2% muškaraca.

Prema studiji *Mapa puta za oblast Ekonomija brige i socijalnih inovacija* (2022:8), glavni izazovi s kojima se žene u Bosni i Hercegovini suočavaju u kontekstu etike brige odnose se na: neplaćeni rad, nepovoljan položaj na tržištu rada, intenzivnu brigu o djeci, starijima i osobama u potrebi, zanemarivanje starijih osoba i osoba s invaliditetom, nizak obuhvat predškolskih ustanova, (ne)funkcioniranje velikih socijalnih sistema te nedostatak mogućnosti za formalizaciju brige. U istoj studiji detaljno su objašnjeni ovi izazovi. Ispitanice su procijenile da obavljaju čak 90% poslova koji se mogu okarakterizirati kao neplaćeni rad, ističući da taj rad nije ekonomski valoriziran unutar tradicionalne ekonomije, te da je društvena svijest o njegovoj važnosti i dalje na niskom nivou.

Nešto više od polovine ispitanica navelo je da ima mogućnost izostanka s posla zbog porodičnih obaveza, dok je svaka peta ispitanica bila primorana, uslijed inflacije, pronaći dodatni izvor prihoda. Četrdeset posto ispitanica kao jedan od ključnih izazova na tržištu rada ističe nedostatak fleksibilnih oblika zaposlenja i kratko trajanje porodiljnog odsustva.

Iako porodiljno odsustvo u BiH traje godinu dana – što je duže u odnosu na neke razvijenije države poput Njemačke, Švicarske ili Sjedinjene Američke Države, gdje je za odsustvo predviđeno svega nekoliko sedmica – ispitanice smatraju da podrška tokom i nakon porodiljnog odsustva i dalje nije adekvatna.

Čak 80% ispitanica izjavilo je da svakodnevno obavlja poslove intenzivne brige o djeci i drugim članovima porodice. Nedovoljno razvijen sistem formalne brige za starije i osobe s invaliditetom dodatno pogoršava položaj žena na tržištu rada. Kada je riječ o formalnim sistemima brige, 70% ispitanica izrazilo je nezadovoljstvo kvalitetom usluga u predškolskim ustanovama, posebno ističući prisutnost diskriminacije prilikom upisa djece. Veliki socijalni sistemi – zdravstveni, obrazovni i sistem socijalne zaštite – imaju ključnu ulogu u razvoju ekonomije brige u BiH, ali zbog svoje složenosti i nedostatka koordinacije nisu uspjeli značajno unaprijediti kvalitet svakodnevnog života građana. Iako su se nakon perioda na koji se studija odnosi pojavili određeni pomaci – poput uvođenja programa gerontodomaćica (pomoć u kući) i provedbe Zakona o roditeljima njegovateljima – proces formalizacije brige još uvijek nije dosegao svoj puni potencijal. Studija je, uz analizu izazova, ponudila i konkretne preporuke za njihovo prevazilaženje.

Prema *Polaznoj studiji o ekonomiji brige i njege u Bosni i Hercegovini (2023)*, koja je provedena godinu nakon publikacije *Mape puta za oblast Ekonomija brige i socijalnih inovacija*, podaci o stanju brige i njege u Bosni i Hercegovini ukazuju na izražene rodne razlike u obavljanju neplaćenih aktivnosti. Žene u prosjeku dnevno provedu oko 6 sati i 32 minute u obavljanju neplaćenih aktivnosti brige i njege, dok muškarci na iste aktivnosti utroše 3 sata i 31 minutu.

Posebno je izražena razlika u brizi o djeci, starijima i osobama s invaliditetom – te aktivnosti obavlja 56% žena naspram 38% muškaraca. Muškarci, s druge strane, više vremena provode odmarajući se, te se češće bave vrtlarstvom i poljoprivrednim poslovima. Kada je riječ o kupovini i brizi o kućnim ljubimcima, razlike između spolova su manje izražene. Ipak, žene u Bosni i Hercegovini znatno više vremena posvećuju kuhanju i čišćenju doma u odnosu na muškarce, što dodatno potvrđuje rodno neravnomjernu raspodjelu neplaćenog rada u sferi brige i njege.

Navedeni podaci jasno upućuju na sljedeće trendove etike brige u Bosni i Hercegovini:

- Etika brige je izrazito rodno obojena, jer se većina poslova brige i njege tradicionalno i društveno pripisuje ženama.
- Neplaćeni rad se ne valorizira ni ekonomski ni društveno.
- Žene imaju tendenciju da budu požrtvovane u radu u domaćinstvima, često i na uštrb vlastitog profesionalnog razvoja i zaposlenja.
- Država ne poduzima dovoljno sistemskih mjera za unapređenje ekonomije brige i ravnomjerniju raspodjelu odgovornosti između žena i muškaraca.
- Fleksibilni oblici rada (poput rada od kuće, skraćenog radnog vremena i porodično-prilagođenih rasporeda) nisu dovoljno zastupljeni, što dodatno otežava ženama usklađivanje profesionalnog i privatnog života.

Važno je još napomenuti da emocionalna dimenzija etike brige ostaje nedovoljno istražena, posebno u pogledu pitanja da li i u kojoj mjeri briga predstavlja dodatni emocionalni teret za žene u bosanskohercegovačkom društvu. Ovo područje zasluži detaljnije istraživanje, naročito u savremenom kontekstu obilježenom složenim i često kontradiktornim emocionalnim iskustvima.

Zaključak

Etika brige predstavlja osnovu smislenog i humanog života. Ona obuhvata sve one aktivnosti koje se svakodnevno obavljaju, a koje su često nevidljive, iako bez njih život ne bi bio moguć. Od samog začeća pa sve do smrti – pa i nakon nje – briga je neizostavan dio ljudskog postojanja. Svoje porijeklo etika brige vodi iz rodne perspektive. Žene su, historijski gledano, bile, a i danas, u savremenom kapitalističkom društvu, ostaju glavne nositeljice brige, iako to sve češće ima negativne implikacije za njih.

Ključna dimenzija brige jeste sposobnost suosjećanja s drugima, njihovim potrebama i problemima. Ipak, briga se ne javlja isključivo iz suosjećanja; ona može proizaći i iz drugih osjećaja, poput straha za buduće generacije ili osjećaja odgovornosti prema zajednici. Stoga, briga je u svojoj suštini duboko emotivna djelatnost, nemoguća bez unutarnjeg moralnog kompasa.

Taj moralni kompas trebao bi biti prisutan i u ekonomiji brige, ali, nažalost, savremeni kapitalizam sistematski koristi rodne razlike kako bi održao ekonomsku efikasnost i hijerarhijsku strukturu. Problem nastaje kada se briga o drugima ne valorizira, bilo od muškaraca, bilo od donosilaca odluka i kreatora javnih politika. U vremenu kada dolazi do komodifikacije gotovo svih usluga, briga, uprkos postojanju formalnih sistema podrške, još uvijek ne može u potpunosti prijeći u institucionalni okvir.

Stanje u Bosni i Hercegovini jasno odražava ove obrasce. Prema analizama predstavljenim u radu, žene i dalje obavljaju većinu neplaćenih poslova brige i njege, svakodnevno provodeći gotovo dvostruko više vremena u tim aktivnostima u odnosu na muškarce. Iako su pokrenuti određeni programi formalizacije brige – poput uvođenja gerontodomaćica i Zakona o roditeljima njegovateljima - oni još uvijek nisu dostigli svoj puni kapacitet. Neplaćeni rad žena i dalje je nedovoljno društveno i ekonomski valoriziran, a formalni sistemi brige (predškolske ustanove, socijalna i zdravstvena zaštita) ostaju nedovoljno razvijeni i koordinirani.

Sve to pokazuje da je etika brige u bosanskohercegovačkom društvu i dalje snažno rodno obilježena, te da postoji potreba za dubljim razumijevanjem i institucionalnim prepoznavanjem brige kao temeljne društvene vrijednosti i ekonomske kategorije. Samo time moguće je ostvariti društvo u kojem briga neće biti isključivo „ženski posao“, već zajednička odgovornost svih članova zajednice.

Danas smo suočeni s globalnom krizom brige. U svijetu ubrzanih tržišta i individualističkih strategija, prostor za solidarnost i zajedničku odgovornost postaje manji. Ako se ljudi opredijele za autonomiju umjesto posvećenosti drugima, cijena i rizik brige rastu, što može dovesti do ogromnih gubitaka društvenih resursa i destabilizacije zajednica. Stoga, rješenje leži u ravnomjernoj podjeli brige i odgovornosti, stvaranju novih rodnih normi koje balansiraju snagu i nježnost, autonomiju i povezanost, novac i ljubav, te u jačanju funkcionalnih sistema pružanja brige. Samo tako možemo odgovoriti na rastuću krizu brige, održati društvenu reprodukciju i izgraditi održivo i solidarno društvo u izazovnom globalnom kapitalističkom okruženju.

Literatura:

- o Adamović, M., & Geiger Zeman, M. (2019). Sociologija roda. u Bojanić, S. i Miloš, B. (ur.), *Uvod u studije roda: Od teorije do angažmana*, str. 103–136
- o Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine. (2017). *Anketa o radnoj snazi 2017*. dostupno na :https://bhas.gov.ba/data/Publikacije/Bilteni/2017/LAB_oo_2017_TB_1_BS.pdf. Pristupljeno 10. septembra 2025.
- o Agencija za statistiku. (2025). *Demografija i socijalne statistike: Anкета o radnoj snazi, 2024. godina.*, dostupno na: https://bhas.gov.ba/data/Publikacije/Saopštenja/2025/LAB_oo_2024_Y1_1_BS.pdf. Pristupljeno 10. septembra 2025.
- o Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine. (2016). *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Bosni i Hercegovini 2013. Rezultati popisa*, dostupno na: <http://www.statistika.ba/?show=7>. Pristupljeno 9. septembra 2025.
- o Babović, M. (2020). Ko plaća cenu neplaćenog kućnog rada i kako se prema tom pitanju odnose evropska i domaća levica? *Antropologija*, 20(1–2), str. 133–152.
- o Badget, M. V., Lee, Folbre, N. (2012). Briga o drugima – rodne norme i ekonomske posledice. u Zajović S. i Kovačević, Lj. (ur.), *Feministička etika brige: Čitanka/Reader*, Žene u crnom Beograd i ANIMA Centar za žensko i mirovno obrazovanje, Kotor, str. 132–141
- o Bašić, S. (2016). Etički diskursi socijalnog rada: Između profesionalne etike i etike u profesionalnom životu. *PREGLED - časopis za društvena pitanja*, (3)3, str. 37–54.

- o Čavalić, A. (2022). *Mapa puta za oblast Ekonomija brige i socijalne inovacije*. Ženski forum za razvoj, dostupno na <https://files.acquia.undp.org/public/migration/ba/Mapa-puta-Ekonomija-brige.pdf>. Pristupljeno 12. septembra 2025.
- o Eurostat. (2024). *Jobs with the highest shares of women in Q3 2023*.
- o Ferguson, S. (2022). *Žene i rad: Feminizam, rad i društvena reprodukcija*. TPO Fondacija.
- o FitzGerald, M. (2022). Prekarne političke ontologije i etika brige. u Hamington, M. i Flower, M. (ur.), *Etika brige u doba prekarnosti*, TPO Fondacija, str. 229–249
- o Friedan, B. (1963). *The feminine mystique*. W.W. Norton & Company.
- o Galić, B. (2011a). Žene i rad u suvremenom društvu – značaj “orodnjenog” rada. *Sociologija i prostor*, 49(1), str. 25–48.
- o Gilligan, C. (1982). *In a different voice: Psychological theory and women's development*. Harvard University Press.
- o Govedić, N. (2005). *Etičke bilježnice o revoltu i brižnosti*. Naklada Jesenski i Turk.
- o Hamington, M., & Flower, M. (ur.). (2022). *Etika brige u doba prekarnosti*. TPO Fondacija.
- o Holemans, D., Osman, P., i Franssen, M. M. (2022). *Odvaži se na brižnost: Ekofeminizam kao izvor inspiracije*. Green European Foundation.
- o Ilkaran, I. (2012). O ekonomiji brige, siromaštvu vremena, siromaštvu prihoda... u Zajović, S. i Kovačević, Lj. (ur.), *Feministička etika brige: Čitanka / Reader*, Žene u crnom Beograd i ANIMA Centar za žensko i mirovno obrazovanje, Kotor, str. 140–142.

- o Inman, M. (1940). *In Woman's Defense*. Committee to Organize the Advancement of Women.
- o Kierkegaard, S. (1940). *Stages on life's way* (W. Lowrie, Trans.). Princeton University Press.
- o Mayeroff, M. (1971). *On caring*. Harper Perennial.
- o McNeill, J. T. (1951). *A history of the cure of souls*. Harper & Brothers.
- o Noddings, N. (1984). *Caring: A feminine approach to ethics and moral education*. University of California Press.
- o Nussbaum, M. (2001). *Upheavals of thought: The intelligence of emotions*. Cambridge University Press.
- o Perković, M. (2012). Ekonomija brige – kratak istorijski prikaz. U Zajović, S. i Kovačević, Lj. (ur.), *Feministička etika brige: Čitanka / Reader*, Žene u crnom Beograd i ANIMA Centar za žensko i mirovno obrazovanje, Kotor, str. 121–128
- o Pulcini, E. (2016). Ethics of care and emotions. *Etica & Politica / Ethics & Politics*, 18(3), str. 121–131.
- o Pulcini, E. (2017). What emotions motivate care. *Emotion Review*, 9(1), str. 64–71.
- o Pulcini, E. (2022). Globalna ranjivost: Zašto brinuti o budućim generacijama? U Hamington, M. i Flower, M. (ur.), *Etika brige u doba prekrasnosti*, TPO Fondacija, str. 151–175
- o Reich, W. T. (1995). History of the notion of care. u Reich, W. T. (ur.), *Encyclopedia of bioethics*, (5), Simon & Schuster Macmillan, str. 319–331

- o Rosemary, T., i Williams, N. (2012). Feministička etika, u Zajović S. i Kovačević, Lj. (ur.), *Feministička etika brige: Čitanka / Reader*, Žene u crnom Beograd i ANIMA Centar za žensko i mirovno obrazovanje, Kotor, str. 11–37.
- o Rowbotham, S. (1983). *Svest žene – svet muškaraca*. Radionica SIC.
- o Sevenhuijsen, S. (2012). Vrednosti koje održavaju život – etika brige, o ranjivosti i zaštiti, u Zajović, S. i Kovačević, Lj. (ur.), *Feministička etika brige: Čitanka / Reader*, Žene u crnom Beograd i ANIMA Centar za žensko i mirovno obrazovanje, Kotor, str. 38–47.
- o Tronto, J. (1993). *Moral boundaries*. Routledge.
- o Volarević, M. (2021). Žena od antičkog imperativa „skrbi za sebe“ do etičkog imperativa „brige za drugoga“: feministički i kršćanski pogled. *Crkva u svijetu*, 56(3), str. 527–542.